

Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel

Jaak Pihlau

V peatükk

Püünised T-kontorile

*„Igor Eplik oli julge parimas eas mees, kes läks
raudse eesriide taha, et anda oma panus Rootsi
julgeoleku ja Eesti vabaduse eest.*

*Puhka rahu, tundmatu on su haud, kuid
mälestus peab jääma kahe rahva südamesse.*

*Ta läks lootuses, et üritus kannab vilja. Kas
saavad need, kelle eest ta suri, meenutama, et
oli inimene, kes nii noorelt andis elu teiste õnne
nimel.”*

Evald Hallisk
Rootsi eestlastega salasõjas Venemaaga
Käsikiri

Esimene luureretk Leedu rannikule (mai 1949)

Pärast Eesti luurajate edukat dessanti Lohusalu rannikul 1948. aasta oktoobris jätkas T-kontor samalaadseid operatsioone lõuna pool Leedu rannikul, lülitades eestlaste kõrval

agentide hulka ka lätlasi ja leedulasi. Operatsioonide üldjuhtimine oli endiselt rootslaste käes, kuid appi võeti ka Briti salateenistus,¹ mille juhtideks tol ajal Baltikumi suunal olid Harry Carr² ja Alexander „Sandy” McKibbin.

Paraku ei olnud lääneriikide luureteenistustel sel ajal kuigi selget ettekujutust sellest, mis Baltikumis üldse toimub ja mis seal nende vanast agentuurvõrgust on alles jäänud. Näiteks 1949. a. märtsiküüditamise kohta jõudsid esimesed teated Läände alles pool aastat hiljem – ja sedagi mõne koju tagasi pääsenud Saksa sõjavangi suu läbi. Formaalset postiside Läänega küll toimus, kuid tegelikult oli postitsensuur sedavõrd range ja põhjalik, et reaalselt midagi olulist kirja teel välismaale teatada oli võimatu. Läänes teati küll, et Baltikumi piirialad on rangelt valvatud piiritsoon, kuid ei teatud, et iga piiriäärse liivaribal avastatud jalajälg käivitab otsekohe suurejoonelise otsinguoperatsiooni, kus lisaks piirivalvele osalevad ka sisevägede üksused ja kohalike hävituspataljonide liikmed.

Läaeriikide luuretel ei olnud aimu ka sellest, et Nõukogude vastuluurel oli selleks ajaks õnnestunud Läti ja Leedu vastupanuorganisatsioonidesse sisse imbuda. Lätis toimus see pärast seda, kui Nõukogude julgeolek oli oktoobris 1945 tabanud Läti Kesknõukogu aktivisti Arturs Arnitise ja tema raadiojaamaga oli Rootsi suunas tööle hakanud kogenud julgeolekuagent „Drug” (Augusts Bergmanis).³ Algul suhtuti „Drug” raadiokutsungitesse teatava kahtlusega, kuid augustis 1946 Lätisse saadetud luureagentidel R. Zandel ja E. Tomsonsil soovitati siiski temaga ühendusse astuda. Sellest peale käivitus raadiomäng juba täie hooga. Liiga aktiivseks muutunud Zande ja Tomsonsi küll julgeolek peagi arreteeris, kuid Bergmanis jätkas sidepidamist Rootsiga

¹ S. Dorril. MI6. London, 2000.

² Harry Carr (1899–1988), sündis Arhangelskis Briti ettevõtja perekonnas, 1919 Briti ekspeditsioonikorpuse tõlk, seejärel 1920–1941 Soomes Briti konsulaadis ja saatkonnas kui passiohviter ja SIS-i töötaja, alates 1941. a. töötas Stockholmi saatkonnas ja SIS-i peakorteris Londonis.

³ Spravka po materjalam arxivnogo dela Ljursen-S. Koost. KGB kindralmajor J. Lukaševitš, alampolkovnik N. Larionov ja major K. Kipurs, 1986. a., 103 lk. Originaal asub Riias Läti Vabariigi Totalitarismi Tagajärgede Likvideerimise Dokumentatsiooni Keskuses, publitseeritud R. Jansoni poolt ka Läti arhiiviajakirjas Latvijas Arhivs. Edaspidi – „Õiend Lürssen-S”.

endistviisi. Varsti pärast seda õnnestus Läti MGB-l poetada oma agentuurvõrk ka otse Rootsi territooriumile. 11. oktoobril 1948 põgenes MGB teadmisel paadiga Ojamaale agent varjunimega „Apogs” – endine üliõpilane ja vastupanuliikumise sidemeid omav Vivuds Šveics. Rootsis kohtus ta teiste hulgas kindral Tepfersiga ja värvati nii Rootsi kui ka Briti ja USA luurete poolt. Jaanuarist märtsini 1948 oli ta õppinud T-kontori luurekoolis raadioasjandust, šifreerimist, spionaažitehnikat, salakirjade koostamist ja muid luuretööks vajalikke teadmisi. Oma salakorteris andis Tepfers talle veel teisegi šifri ja täiendavaid salakirjavahendeid, öeldes, et Šveicil võib tulevikus tekkida vajadus töötada ka teist liini pidi (s. t. otse Briti luurele).

Šveiciga koos samadel luurekursustel õppisid ka tema vana tuttav A. Launags ja juba eespool mainitud Krums, kes hukkus teatavasti 1951. a. Põõsaspea lahingus.

Leedu vastupanuliikumine langes Nõukogude vastuluure võrku veelgi varem, juba 1945. aastal, kui agendiks värvati aktiivse vastupanuvõitlejana esinenud dr. J. Markulis, kelle lähedane sõber oli ka populaarne Leedu ajakirjanik ja poliitik Jonas Deksnys.⁴ Kuigi Leedu rahvuslik vastupanuliikumine oli tol ajal palju massilisem kui Lätis ja Eestis, halvas selle tegevust mitme rivaalitseva organisatsiooni olemasolu. Kõigepealt tegutses 1943. aastal loodud VLIK,⁵ mis pärast Punaarmee sissetungi jätkas oma tegevust välismaal – Saksamaal ja USA-s. 1946. aastal loodi Leedus partisaniliikumist juhtiv keskus BDPS⁶ ja lõpuks alustas oma tegevust veel VLAK,⁷ mida teadmata põhjustel toetas eriliselt Briti salaluure. Tegelikult oli VLAK-i loomise taga eelmainitud J. Markulis, kelle seotust NKVD-ga siis veel ei aimatud. Nii muutus Deksnys

enese teadmata tööriistaks, mis lõhestas kaks Leedu vastupanuorganisatsiooni ja heitis Briti luureteenistuse MGB poolt punutud salajasse ämblikuvõrku.⁸ Deksnys, kes 1948. a. põgenes Rootsi, liitus varsti ka sealse sõjaväeluurega ja hakkas organiseerima leedulastest luuregruppi, mis pidi Leetu tagasi pöörduma. Teoks sai see kevadel 1949, kusjuures lisaks kolmele leedulasele ja kahele eestlasele kuulus sellesse luuregruppi ka lätlasest topeltagent „Apogs” (Šveics), kes raadiosaatja ja relvad oli saanud rootslastelt, muu varustuse aga Tepfersi kaudu inglastelt.

Nii sai võimalikuks, et rootslaste luureoperatsioone hakkas peaaegu algusest peale kontrollima Nõukogude vastuluure, tehes seda Leedu ja Läti oma agentide kaasabil. Nimelt värbas Deksnys luurerühma koosseisu ka Rootsi põgenenud Algirdas Peseckase, kes aga märtsis 1949 ootamatult ilmus Stockholmis Nõukogude saatkonda, teatades oma soovist vabatahtlikult Leetu tagasi pöörduda. Ühtlasi pakkus ta MGB-le oma vastuteeneid, mis seal muidugi heameelega vastu võeti. Veidi hiljem sõitis ta repatriandina tagasi oma kodumaale, värvati Leedus MGB agendiks varjunimega „Jonas” ning suunati tööle tuntud Kaunase kohvikusse „Tulp”.⁹

Pärast Peseckase „äraühppamist” sattusid kõik kavandatud Baltikumi luureoperatsioonid löögi alla ja tõsiselt tuli arutusele nende täielik seiskamine. Curt Andreasson jutustas sellest Peter Kadhammari vahendusel järgmist:

„Ja siin siis kõndis Peseckas tema kõrval ja pomises, et tal oli venelastega jutuaamine. See kutsus ülimale ettevaatlikkusele. Andreasson oli kindel, et Peseckas oli kõik ära rääkinud. Väljaõpe oli praktiliselt lõppenud, grupi teeasumiseni oli jäänud paar

⁴ Jonas Deksnys (1914, Daugavpils – 1982, Vilnius), kuulus Leedu vastupanuliikumise keskorganisatsiooni VLIK-i juhtkonda, arreteeriti sakslaste poolt 1944. a., saadeti Saksamaale koonduslaagrisse, kust vabanemise järel jätkas oma tegevust, käies 1945. ja 1946. a. illegaalselt Leedus. Saabudes 1949. a. kolmandat korda kodumaale, arreteeris MGB ta ja värbas julgeoleku agendiks.

⁵ VLIK (Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas – Leedu Vabastamise Peakomitee).

⁶ BDPS (Bendras Demokratinis Pasipriešinimo Sąjūdis – Üldine Demokraatlik Vastupanuliikumine).

⁷ VLAK (Vyriausiasis Lietuvos Atstatymo Komitetas – Leedu Taasloomise Peakomitee).

⁸ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, 1998, lk. 103.

⁹ P. Kadhammar. Vandeseltslased. Tallinn, 2000, lk. 74.

nädalat. Neid oli reedetud. Sellest tuligi läh-tuda. Teisalt oli Peseckas vaid vähetähtis tege-lane, tal puudus ülevaade kogu ettevõtmisest. Agendid ei sõida oma nime all. Peseckasel ei olnud ka nende fotosid. Tema infost oli vene-lastel agentide identifitseerimiseks vähe kasu. Venelased teadsid kahtlemata, et käib agen-tide ettevalmistamine, inimeste ületoiemeta-misest olid nad ilmselt juba varem teadlikud. Peseckas ei teadnud aga ei agentide ärasõidu kuupäeva ega ka nende maabumiskohta.

Andreasson seletas Peseckasele, et on jube kõlvatu kanda keelt teiste baltlaste peale, kes on patrioodid ja kes töötavad oma maa vabas-tamise nimel. Peseckas oli sellega nõus. Ta kinnitas, et tal polnud mõtteski kellegi peale kaevata, et ta vaid kahtles, kas illegaalne sõit on ikka õige. Et see lõpeb halvasti.

Nad läksid lahku. Andreasson sõitis T-kontorisse. Ta arutas toimunut Palmi ja Lilienbergiga. Nad kaalusid läbi riskimomen-did ja eelised, nad olid pannud kokku vahva pundi, meestel näisid olevat head eeldused asjaga hakkama saada ja enamus tööd oli tehtud.

Nad otsustasid operatsiooni jätkamise kasuks.”¹⁰

Umbes samal ajal tabas T-kontorit veel teinegi tagasilöök – vahetult enne Root-sist väljasõitu aprillis 1949 teatas Launags ootamatult oma loobumisest, põhjendades seda oma naise peatse sünnitusega ja soo-viga sellisel hetkel perekonda mitte maha jätta. Peseckase asemel lülitus luuregruppi Deksnys ise, kes valis grupi teisteks leedulastest liikmeteks „Mazytise” (Kazimiers Pyplys) ja „Uosise” (Valdemārs Briedis – Deksnysse radist). Rühma lõplikku koosseisu kuulusid seega Deksnys (Hektor), Pyplys (Mazytis), Briedis (Uosis), Šveics (Janson), Igor Eplik (Maks) ja Endel Suuster (Nixi).

Esialgne väljasõit määrati 1949. a. apr-ilile, paadina taheti kasutada endisel viisil Rootsi luurele kuuluvat eesti meeskonnaga kiirkaatrit „Kilroy”. Esimene katse Lääne-

meri ületada lõppes aga ebaõnnestumisega. Umbes 100 km kaugusel Leedu rannikust otsustas kapten Alfred Lilleberg paadinina ümber pöörata ja Rootsi tagasi sõita. Põh-jusena nimetas ta võimsate paadimootorite liiga suurt kütusekulu, lisades veel, et oli merel märganud Vene valvelaevu ja ühe all-veelaeva periskoopi.

Nüüd otsustas T-kontor oma plaane muuta ja abi paluda Briti luurelt, kellel oli just valminud uus ülikiire merekaater, mis võimaldas arendada kiirust kuni 45 sõlme, s. t. 75–80 km tunnis. Merelaeva kohta oli see peaaegu absoluutne kiiruserekord – vae-valt sel ajal Läänemerel midagi sellesarnast leidis. Tegelikult oli see ümber ehitatud Saksa torpeedokaater S208, mis pärast sõja lõppu oli jäänud trofeena inglaste kätte. Ligi 30-meetri pikkune torpeedokaater moder-niseeriti Hamburgi lähedal Vegesackis ven-dadele Lürssenitele kuuluvas laevatehases (*Lürssenwerft*) ja varustati kahe võimsa 350-hobujõulise Mercedes-Benz diiselmootoriga. Tema lõplik viimistlemine toimus Inglismaal Gosporti sõjasadamas, kus peale monteeriti veel raadiolokaator ja mõned kõige moodsa-mad side-luure (SIGINT) vahendid. Töödega jõuti valmis vaid nädal enne Kieli sadamasse tagasitulekut.

Inglaste soovil sai kiirpaadi kapteniks sakslane Hans Helmut Klose – Lääneme-rel Briti okupatsioonitsoonis seilava miini-traaleri M 460 komandör (joonis 29). Selle miinitraaleri meeskonna hulgast valis Klose välja ka oma uue kiirpaadi 14–15-liikmelise meeskonna.¹¹

1916. a. Mecklenburgis sündinud Klose oli kutseline Saksa mereväehvitser, kes sõja ajal oli ühe Läänemerel kurseerinud torpee-dokaatri (*E-Boot*) komandöriks. Ta oli küll tuline saksa rahvuslane, kuid natsiparteisse ei kuulunud. Temast pikemalt kirjutanud T. Bower on hiljem väitnud, et „sel ajal, kui ta oma E-paadiga liikus piki Baltikumi ran-nikut, nägi ta massilist juutide hukkamist”.¹²

¹⁰ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 72.

¹¹ S. Haas. The clandestine operations of Hans Helmut Klose and the British Baltish Fishery Protection Service (BBFPS) 1949–1956. – Journal of Intelligence History 2001, nr. 2.

¹² T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 124.

Klose ja tema kiirpaat.
Repro

Ülal: Väike osa KGB sõjasaagist.

Vasakul: Sõjaaegse Saksa E-paadi komandör Hans Helmut Klose. SIS värbas ta viima agente Baltikumi kallastele, kasutades ümberehitatud torpeedokaatri S208 (keskel).

Tegelikult ta midagi taolist näha ei võinud, isegi kalda vahetus läheduses ta ei käinud, kuuludes kindlasti nende Saksa meremeeste hulka, kes rangelt järgisid preisi sõjaväeohvitseri aukoodeksit ja austasid kõiki mere-sõja kirjutamata seadusi. (Hiljem sai temast admiral ja Lääne-Saksamaa merejõudude ülemjuhataja.) Briti mereväeluure (*Naval Intelligence*) tollaseks juhiks oli *commander (Cdr) Anthony Courtney*, luureagentide kohaletoometamise eest vastutas *commander John Harvey-Jones*.¹³ Maskeeringu tugevdamiseks loodi sel ajal Briti okupatsioonitsoonis veel eriteenistus nimega *British Baltic Fishery Protection Service*, mis ametlikult teostas Lääne-Saksamaa kalalaevade kaitset ja mille koosseisu arvati ka S208.

Nädal enne 1949. a. operatsiooni algust väljus S208 Kieli sadamast, pardal oli saatjaks *LtCdr Shaw*, ja sõitis kuni Simrishamni sadamani Rootsis, kus jäi üleantavaid Rootsi luureagente ootama. T. Bower on oma raamatus kirjutanud, et pärast esimest ebaõnnestunud katset 20. aprillil „viidi kuus meest lennukiga

Briti sõjaväelennuväljale Gütersloh's Lääne-Saksamaal ja sõidutati Briti armee sõiduautos Hamburgi”.¹⁴ Tegelikult on see väide üks arvukatest ebatäpsustest tema raamatus, nii nagu on väär tema antud maabumiskuupäev – see oli mitte 6. mai, vaid ööl vastu 1. maid. Võimalik, et T. Bower on usaldanud talle Moskva ja Riia tšekistide poolt ette söödetud andmeid, võimalik ka, et ta on ajanud segamini mõned hilisemad episoodid, kui Briti luurajad algul tööpoolest viidi lennukiga Saksamaale, kust siis sõidutati nad kiirkaatril üle Läänemere.

Endel Suuster on ühel ülekuulamisel kirjeldanud merereisi Palanga rannikule järgmiselt:

„Peale ebaõnnestunud katset 10. aprillil 1949 toodi mind koos teiste luuregrupi liikmetega mootorpaadil tagasi Rootsi. K. a. 24. aprillil paigutati mind koos samade meestega Rootsi meeskonnaga mootorpaati, millega sõitsime viis ööpäeva piki Rootsi rannikut lõuna suunas, ööbides vahetevahel rannäärsetes sadamates. 29. aprilli keskpäe-

¹³ J. Harvey-Jones. *Getting it together*. London, 1991.

¹⁴ T. Bower. *Punane ämblikuvõrk*, lk. 123.

val kohtasime umbes 5 km kaugusel rannast endist Saksa laevastiku kiirtorpeedokaatri, mille abil mind ja teisi luureoperatsioonist osavõtjaid taheti NSV Liidu rannikule toimetada. Kohe kiirkaater meid pardale siiski ei võtnud, vaid sõitis lähedalasuvasse Rootsist sadamasse Simneshamni, et ennast kütteaine ja õlidega varustada.

Järgmisel päeval, s. o. 30. aprillil 1948, kiirkaater tuli meie paadi juurde tagasi ja meie paati astus üks inglise ohvitser. Mina, Eplik ja teised luuregrupi liikmed astusime nüüd omakorda kiirkaatri pardale ning alustasime sõitu NSV Liidu ranniku suunas.”¹⁵

Maabumine Sventoji küla lähedal toimus 1. mai keskööl umbes kell 1. Kiirkaater peatus ligikaudu 3 km kaugusel rannikust, kaldale sõudsid luureagendid kahe kummipaadiga, lasksid siis need õhust tühjaks ning peitsid lähedal olevate põõsaste alla. Kõik see toimus täielikus ööpimeduses, Nõukogude piirivalvest mingeid märke läheduses ei olnud. Edasise kohta on kirjutanud leedu ajaloolane Dalia Kuodytė: „Deksnyse grupp maabus Leedu rannikule mais 1949 hästi ettevalmistatud lõksu. Kõik arreteeriti peale K. Pyplys-Mazytise, kes varem grupist eraldus, minnes Suvalkiasse. See moment tähistas nn. mängude algust Lääne luureteenistuste ja KGB vahel, millega Leedu pörandaalusel ei olnud mingit tegemist.”¹⁶

MGB lõksu ülesseadmine võttis siiski veidi aega, sest Nõukogude vastuluurel ei olnud eelnevalt agentide saabumise kohta nii täpseid andmeid, kui Leedu uurija D. Razgaitis on seda oletanud.¹⁷ Tegelikult operatsiooni sissekukutajaks oli siiski agent „Apogs”, kes eraldus oskuslikult teistest ja suutis teavitada kohaliku julgeoleku esindajaid.¹⁸ Kuna vahepeal oli luurajate grupp

hulk maad edasi liikunud ja metsa kadunud, siis piiririkkujate otsingud esialgu mingeid tulemusi ei andnud. Nagu Suuster on hiljem rääkinud, nägi ta isegi õhku tõusnud ja metsa kohal tiirelnud luurelennukit. Kuna Rootsist saabunud luurerühma taheti iga hinna eest elusalt kinni võtta, siis saadeti nende otsingule MGB hävitusagentide erisalk kogenud agendi „Bagdonase” (A. Zaskevičius) juhtimisel. See 1948. a. loodud libametsavendade salk olevat lõksu püüdnud ja likvideerinud ühtekokku ligi 100 tõelist metsavendade salka.¹⁹

Leedus asuvate rahvuslaste kontaktisikuna oli Deksnysse nimetatud ühte rannast 5–6 km kaugusel elavat talumeest, kuid sinna jõudmisel tabas Deksnyst ebameeldiv üllatus: talunik Antanas Martinkus oli vahepeal surnud, tema naine Siberisse küüditatud. Majas elas tema sugulane Normantas, kes aga kohalikest metsavendadest midagi ei teadnud. Pika puiklemise järel nõustus ta siiski metsavendi üles otsima, luureagendid aga jäid laagrisse lähedasse metsatukka, et veeta seal järgmine öö. Aeg-ajalt käis talunik neid külastamas, teatades muu hulgas, et Nõukogude piirivalve on rannas avastanud mahajäetud kummipaadid ja alustanud nende tagaotsimist. Eestlased Eplik ja Suuster otsustasid raadiokontakti Rootsiga esialgu mitte alustada, mattes oma saatjad kahte eri kohta metsas – sellise arvestusega, et algul läheb vaja ainult ühte neist. Viimendal päeval teatas taluperemees, et tema tallu ilmus tundmatu metsavendade salk, kellele ta jutu sees oli rääkinud ka Rootsist saabunud luurajatest. Lepiti kokku, et luurajad ning „metsavendade” esindajad kohtuvad omavahel järgmisel päeval ühes lähedases metsatukas. Esimesele kohtumisele läksid Deksnys ja Piplys kahekesi, näi-

¹⁵ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 4380, l. 163.

¹⁶ D. Kuodytė. The contacts between the Lithuanian Resistance and the West. – The anti-soviet resistance in the Baltic States Du Ka, Vilnius, 1999, lk. 71.

¹⁷ D. Razgaitis. Forest brothers from the west, 2002. Ta on isegi oletanud, et luurajate eelnevast saabumisajast ja -kohast teatasid MGB-le varem Eestis maabunud luurajad, kes aga tegelikult asjast T-kontori ettevaatusabinõude tõttu midagi ei teadnud

¹⁸ Aruanne Lürssen-S, lk. 14.

¹⁹ L. Mockūnas. Pavargės herojus. Vilnius, 1997.

²⁰ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 4380, l. 223.

dates „metsavendadele” oma Rootsist kaasa võetud dokumente, kinnitamaks, et nad on tõepoolest välismaalt saabunud. Siiski tekitas „metsavendade” käitumine luurajates mõningaid kahtlusi ja järgmine kohtumine otsustati korraldada alles järgmisel, s. o. seitsmendal päeval. Selle kohtumispäeva hommikul teatas „Mazytus” ootamatult, et ta on otsustanud üldisest grupist lahkuda ja hakkab Suvalkis üksinda oma vanu kaaslast otsima.

Jätkame Endel Suusteri jutustust:

„Seitsmendal päeval s. t. 7. mail 1949 mina, Eplik, Briedis ja „Hektor” läksime koos taluperemehe ja selle pojaga kokkusaamisele „bandiitidega”. See kohtumine toimus ühe metsatuka serval, kus meile tuli vastu 4–5 meest. Peremees koos pojaga pöördusid seejärel koju tagasi. Meeste ettepanekul läksime nendega üheskoos metsalaagrisse, mis asus umbes 20 meetrit eemal. Seal viibis veel ligi 20 meest, kes tutvustasid ennast „bandiitidena”. Kohe laagrisse saabumise järel jõudsin vaid märgata, et nad tormavad meile kallale, siis kaotas teadvuse granaadihoobist pähe. Kui olin teadvusele tulnud, siis nägin, et me kõik olime kinni seotud. Seega olime löksu langenud ja meid arreteeriti. [– – –]

Küsimus: Kas teie kinnivõttjad leidsid ka teie raadiojaamad üles?

Vastus: Jah. Me näitasime ise neile raadiojaamade peidukoha.

Küsimus: Kas teilt nõuti raadiojaamade asukoha näitamist?

Vastus: Jah. Seda ütles mulle vene keelt oskav Eplik, kellelt vene keeles nõuti raadiojaamade peidukoha ettenäitamist.”²⁰

Niisiis olid luurajad langenud Nõukogude julgeoleku löksu, kusjuures Eplikuga juhtus pärast kinnivõtmist midagi sellist, millele arhiividokumentid täit selgust ei anna. ENSV julgeolekuarhiivi ühe teate kohaselt sooritas Eplik kinnivõtmisel enesetapu,²¹ teise teate

kohaselt sai ta surma tulevahetuses.²² Hiljem Kretingast Tallinnasse saadetud kohtumeditiinilises aktis²³ on kirjas, et Epliku „surm saabus tugeva mehaanilise löögi tagajärjel pähe ja et lahkamisel mingeid mürgijälgi tema organismis ei avastatud”. Jääb ainult oletada, mis metsas tegelikult juhtus. Tõenäoliselt üritas Eplik raadiosaatjate asukoha näitamise ajal jooksu panna ja sai granaadi või püstolipäraga raske hoobi pähe, mille tagajärjel suri.

Soomepoiss **Igor Eplik** oli sündinud 10.06.1925 Tallinnas, tema isa olevat olnud endine tsaariarmee ohvitser (polkovnik), ema venelanna, õppis Tallinnas Vene gümnaasiumis, 1943 töötas Tallinna sadamas elektrikuna, põgenes Soome 11. novembril 1943, teenis seejärel Soome maa- ja mereväes, kuni 1944. a. alguses põgenes Rootsi. Värvati 1947 oma mereväekaaslase Harri Vimmi vahendusel T-kontori luurekomandosse.²⁴ Välised tunnused: kasv üle keskmise, saleda kehaehitusega, tumepruunid juuksed ja silmad, piklik nägu, sirge nina, käib küürus.

Ka Leedu metsavendadega liitunud K. Pyplus-Mazytus langes varsti lahingus 1949. (teistel andmetel 1952.) aastal, kuna Jonas Deksnys värvati ümber KGB poolt, töötas agendina aastatel 1949 kuni 1957, suri Vilniuses 1982.

Teine retk Leedu rannikule (aprill 1950)

T-kontori teine mereretk Leedu rannikule toimus, nagu esimenegi, tihedas koostöös Briti luurega. Seekord oli luureagente kolm: eestlased Evald Hallisk (varjunimed „Habe” ja „Joose/Josse”), Olaf Leola (varjunimed „Ermo” ja „Gunn”) ning leedulane, kes kasutas varjunimesid „Tomas” ja „Neris”. Tema õige nimi oli tegelikult Justas Dočkus,²⁵ mis

²¹ Tõnsoni õiend, ERAF, f.129 SM, n. 1, s. 271, l. 25.

²² Tõnsoni õiend, ERAF, f.129 SM, n. 1, s. 271, l. 49.

²³ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 4380 (järelevalvetoimik).

²⁴ Mereväe soomepoissid. Tallinn, 2003. Seal toodud andmed Epliku kohta pole päris täpsed, näiteks põgenes ta Soome mereväest Rootsi tegelikult juba 1944. a. alguses ja hukkus mitte Eestis, vaid Leedus.

²⁵ Leedu ajaloolase A. Anušauskase poolt autorile saadetud andmeil oli ta Leedu Vabariigi 3. suurtükiväerügemendi ülemaja poeg ja võõrleegionärina Indo-Hiina sõja veteran.

KGB-le hiljem teadmata jäigi. Halliskil oli kaasas Nõukogude valepass Lembit Tingi nimele, Olaf Leolal samasugune Helmut Hiiuväina nimega.²⁶

Enne teeleminekut hakkasid Halliskit vaevama tõsised kahtlused:

„Mis juhtus Igor Epilikuga, miks Endel ei kirjuta? Meie vahel oli kokkulepe, kui saabub kiri, siis on kõik korras, siis võib startida. Ka Harri Sokolov pole saanud infot üle mere isa kohta, paistab, miski on liimist lahti, vist MGB kontrollib.

Minu targutamise peale reageeris T-kontor ultimaatumiga Atsi läbi. Ka T-kontorist tormas mind mõjutama Curt Andreasson, kes jõllitas mulle otsa pungis silmadega. Tõin põhjuseks, et olen saanud isaks ja mul on kohustused. Võib-olla hiljem, võib-olla hiljem, kuid see ka ei aidanud. Ats ütles, et mina olevat Rootsi julgeoleku saatust, rootslased peavad teada saama, mis toimub teisel pool merd, millega tegelevad venelased ja kui suured on seal väed. Minu ja Ermo sõit on väga tähtis, vastasel korral takerdub luuretegevus, kõike peab alustama uuesti.”²⁷

Pika veenmise järel Evald Hallisk nõustus siiski retkel osalema, 10. aprillil pandi paberile salajane kokkulepe, kus Hallisk lubas Rootsi julgeoleku huvides Eestis käia, Rootsi aga säilitama tema keskmise kuupalga kuni tagasisaabumiseni, makstes raha otse kätte või tema pangaarvele. Tegelikult jäigi see kokkulepe pärast Halliski kadumist ainult paberile.

Ümberistumine Briti kaatrile toimus jällegi Taani territoriaalvetes asuva Bornholmi saare piirkonnas. Reisiteekonna erinevuseks esimese korraga võrreldes oli vaid see, et luureagendid viidi kõigepealt autoga Lõuna-Rootsi Malmö linna lähistele, sealt edasi sadamasse, kust nad sõidutati mootorpurjekal Bornholmi saare juures asuvasse kohtumispaika. Teel ennast kapten Johanssoniks nimetanud Rootsi luureohvitser (arvatavasti Curt Andreasson ise) jagas meestele välja relvad,

Evald Hallisk umbes 1940. a. Repro

mürgiampullid, valedokumendid ja muu luurevarustuse. Kantavaid raadiojaamu seekord kaasa ei antud, piirduti vaid salakirjavahendite ja välismaiste postiaadressidega. Rootsi luureohvitser ütles meestele, et Eestis töötab juba kaks raadiosaatjat, üks hästi („Susi” oma), teine halvasti („Nixi” oma). Kogutud luureinformatsiooni pidid nad Rootsi edasi saatma just nende raadiojaamade abil.

Pärast luureagentide üleandmist inglastele sõitis Rootsi luureohvitser paadiga Rootsi tagasi, kapten Klose kiirkaater aga alustas pikka ja ohtlikku teekonda Leedu ranniku poole.

Evald Hallisk sündis 5. veebruaril 1926 Tartumaal Rasina/Ahja vallas Matsisaare külas, lõpetas 1941 Rasina algkooli 6 klassi. 1942. a. astus ta 16-aastasena Omakaitse Tartumaa malevasse, viidi sügisel üle 32. vahipataljoni ja saadeti siis kursustele Debica õppelaagrisse. Nende lõpetamise järel teenis allohviterina 20. SS-diviisis (oli septembris 1943 Polotski–Neveli rindel, siis Narva rindel), 1944. a. alguses sai Tartu all kõhtu haa-

²⁶ Helmut Hiiuväin, Osvald Ting ja Lembit Ting põgenesid detsembris 1949 Saaremaalt Lõmala sadamast Ojamaale. Vt. J. Pihlau. Merepõgenemised okupeeritud Eestist. — Tuna 2001, nr. 2; lk. 71; ERAF, f. 138 SM, s. 20a, l. 21.

²⁷ E. Hallisk Rootsi eestlastega salasõjas Venemaaga. Käsikirjalised mälestused.

vata, oli ravil Tartu sõjaväehaiglas, kust paranemise järel saadeti Kloogale 20. diviisi tervenemispataljoni ja hiljem selle tagavarapataljoni. Lühikest aega oli Klooga koonduslaagris vahtkonnaülem, käis seal ka relvi hankimas 20. septembril pärast juutide massimõrva, mille oli teostanud Saksa SS-erikomando. Halliskil ja tema valverühmal oli sellega küll vaevalt mingit pistmist. Järgnevate päevade suure taganemise ajal deserteerus ta Saksa armeest, jäi maha Saaremaale ja põgenes oktoobri keskel Atla rannakülast hõivatud paadiga Ojamaale (Gotlandi). Viibis mitmes Rootsi põgenikelaagris ja käis juhutöödel, elades sel ajal Vaxholmi saarel ja Söderteljes. Värvati koos Epliku ja Suusteriga nende tuttava Harri Vimmi vahendusel Rootsi sõjaväeluure teenistusse. Söderteljes elades abiellus kohaliku neiu Margarete Lindströmiga, kellel tal 1949. aastal sündis poeg Peter.

Olaf Leola oli sündinud 12.01.26 Tallinas, tema isa oli Eesti sõjaväe allohvitser, kes 1944. aastal mobiliseeriti 6. piirikaitserügemendi koosseisu ja jäi rindel kadunuks; Olaf teenis sõja lõpuaastatel samuti Saksa sõjaväes, viimati 20. Eesti SS-diviisis, millega koos taganes Paldiski kaudu Saksamaale, kus 1945. a. kevadel langes ameeriklaste kätte sõjavangi. Sealt õnnestus tal vangi- ja DP-laagrite kaudu veebruaris 1947 Rootsi jõuda.

17.–18. aprilli öösel 1950 jõudis Klose kaater Leedu rannikule Palanga piirkonnas, jäädes peatuma umbes ühe kilomeetri kaugusel kaldast. Maale sõudsid kolm luureagenti täispuhutava kummipaadiga. Halliski enda mälestuste²⁸ järgi pandi nad maale vales kohas – mitte Palanga lähikonnas, nagu algsest oli planeeritud, vaid sellest vähemalt 5–6 km lõuna pool. Vahetult maabumiskoha läheduses valgustas merd Nõukogude piirivalve helgiheitja ja Halliski arvates erines rannamaastik tunduvalt sellest, mis kaardil oli näidatud. Siiski õnnestus luureagentidel märkamatuks kaldale minna, liivane piiririba kiiresti ületada ja sisemaal asuvasse metsa peituda. Kottpimeduses hakkasid mehed metsas ringi ekslema ja sattusid lõpuks mingile tundma-

Olaf Leola Saksa sõjaväes 1943. ERAF, toimik

tule sõjaväelennuväljale. Seal tõsteti kohe häiret, kuid luurajatel õnnestus lennuväljalt terve nahaga välja pääseda ja pimeduses oma teekonda jätkata. Valgeksmineku järel nähti lähedal ühte talu, mida Leola läks lähemalt uurima. Tagasi kaaslaste juurde ta enam ei tulnud.

Mis oli siis juhtunud?

Talumees Meškis:

„Tallu, kus elasin, ilmusid juba varahommikul Vene piirivalvurid, kes käskisid lähedase metsaserva valve alla võtta. Keskpäeval ilmuski sealt tallu üks tundmatu mees, kes ütles, et on eestlane, tuleb Rootsist ja tahab anda enese võimude kätte. Ta teatas, et on haige ja palus piima, mille eest maksis pere-naisele. Seejärel kutsusin kohale kolhoosi esimehe Galdikase, kes jalgrattal sõitis [Svantoj] piirivalvekordonisse saabunust teatama.”

Kolhoosi esimees Galdikas:

„18. aprilli lõuna ajal umbes kell 3 tulid minu juurde Meškis ja Bružis, kes rääkisid, et Meškise tallu ilmus tundmatu mees, kes teatas, et on tulnud välismaalt ja soovib ennast võimude kätte anda. Käskisin mehe oma majja toimetada, ise aga sõitsin jalgrattaga

²⁸ E. Hallisk. Rootsi eestlastega salasõjas Venemaaga.

Svantoji [Sventoji] piirivalvekordonisse. Jõudnud tagasi, ütlesin mehele, et tuleb oodata piirivalve kohalesaabumist kuni õhtuni, kuid mees nõudis kategooriliselt tema viivitamatut toimetamist kordonisse. Seepeale viisime koos Bruzisega mehe hobuveokil Svantoji [Sventoji] piirivalvekordonisse.”

Bruzis: (Meškise naaber, ainus, kes tänu mõningasele saksa keele oskusele Leolaga suhelda suutis): „Tulin Meškise tallu kella 2–3 ajal ja hakkasime sealt Želniai metsaserva jälgima. Varsti ilmuski välja üks tundmatu, kes tallu tuli ja rääkis, et saabus koos kahe kaaslasega Rootsist. Nad olevat sattunud piirivalve haarangule ja jooksu pannud, kusjuures põgenedes ta kaotas oma sturmgehwəri, kaardid ja kompassi. Oli väga väsinud ja märjaks saanud, avaldas soovi end NKVD kätte anda. Läksime sellest teatama kolhoosi esimehele Galdikasele, kes käskis ta oma tallu toimetada, ise aga sõitis piirivalvekordonisse. Viisime tundmatu Galdikase tallu, kus ta kinkis meile käekelli ja palus hankida viina, mida me ka tegime. Jõime koos ära üle 500 grammi, tundmatu ainult jõi ja rääkis väga vähe. Kui Galdikas tagasi tuli, siis tundmatu nõudis enda kiiret toimetamist piirivalvekordonisse, mida me ka tegime.”²⁹

Nii võime pidada just Olaf Leolat selle luureretke suurimaks sissekukutajaks, kuigi on selge, et piirivalve jälitusoperatsioon käivitus juba varahommikul, kui avastati luurajate jalajäljed rannaliival. Olaf Leola tunnistas hiljem, et ta oli „juba varakult aru saanud, et nende luuregrupp on venelaste poolt avastatud, et neid jälitatakse ning et kõige mõistlikum oleks end kohe vabatahtlikult julgeoleku kätte anda”.

Evald Hallisk ja „Neris” ootasid Leola tagasitulekut kuni järgmise keskpäevani (kella kaheni), siis jätkasid kahekesi teekonda sisemaa suunas. Nad ekslesid veel kolm ööpäeva ümbruskonna metsades, teadmata täpselt, kus asuvad. Kolmandal päeval märkasid nad, et neid jälitav Vene sõjaväeüksus (32. laskurpolgu 7. rood) on neile järele jõudmas

ning järgmisel päeval (seega 22. aprillil) puhkes äge tulevahetus luureagentide ja sõdurite vahel. „Neris” sai lahingus surmavalt haavata, Hallisk aga tappis automaadivalanguga talle kallale tormanud jälituskoera ning vigastas kuuliga ühe sõduri relva, siis aga peitus tihedasse võsastikku.

Edasise kohta on olemas kaks versiooni.

1. Ametlik KGB versioon:

„Bandiiti ümbritseva piiramisrõnga blokeerimiseks mobiliseeriti 32. laskurpolgu piiritõkestustsooni paremal tiival paiknenud signaalrood ja üks motoriseeritud rood ning lisaks sellele saadeti kaks 15-mehelist rühma piiramisrõnga sisse, et bandiit üles leida. Üks kapten Andruškini alluvuses olnud rühmadest avastas võsastikku peitunud bandiidi. Kapten Andruškin andis käsu võsa ümberpiiramiseks ja tegi kolmele mehele – leitnant Barkevitšile ning sõduritele Glinskile ja Šipranovitšile – ülesandeks võtta bandiit iga hinna eest elusalt kinni. Leitnant Barkevitš ning sõdurid Glinski ja Šipranovitš hiilisid vaikselt bandiidi juurde ja pauskusid talle ootamatult kallale, võtsid talt ära relvad, kusjuures konfiskeeriti automaatkarabiin, dokumendid ja muud esemed.”³⁰

2. Halliski mälestusteraamatus toodud versioon:

Halliski kirjelduse järgi andis ta raskesti haavata saanud „Nerisele” selle palvel oma püstoli, sööstis siis üle tee, tappes pussiga talle kallale tormanud jälituskoera, põgenes läbi mätastiku, põõsaste ja tuulemurdude lähedalasuvasse metsa, jättes maha oma seljakoti, automaadi ja koodiraamatu. Ületas seejärel kraavi ja ühe maa-aluse truubi kaudu sõdurite poolt valvatud metsatee ja veetis järgmise öö mättalisel metsalagendikul. Järgmisel päeval jätkas ta põgenemisteedkonda üksiku metsatalu suunas, millest „Neris” oli talle varem rääkinud. Talle oli alles jäänud vaid kaart, Walther-tüüpi püstol ning pussnuga. Kulus veel üks metsa all magatud öö, siis ületas ta eesoleva raudteetammi, veel ühe maantee ja pooleldi kinnikasvanud jõe,

²⁹ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 25333, l. 60–67.

³⁰ P. Kadhammar. Vandeseltslased, lk. 80.

mis tema arvates oli kaardil märgitud Dane lisajõgi. Järgmisel päeval ületas ta veel ühe suurema maantee, jõudes veendumusele, et on lõpuks jõudnud otsitava kohani. Ekselnud veel veidi aega metsatihnikus, sattus ta võsas asuvale inimtühjale puskarivabrikule ja otsustas seal öölaagrisse jääda. Keetis lõkketulel varem ojas tabatud kopra liha ja sõi oma kõhu täis. Hommikul jõudis ta enda arvates otsitava metsatalu juurde, kuid otsustas oodata metsa varjus veel ühe öö. Hallisk jätkab:

„On öö, hakkan tasa liginema metsaservale, kuulatan iga häält ja sahinat... Surmavaikus, isegi linnud ei häälitse. Olengi metsaserval, seisatan, istun. Kuulan ja jälgin hoolega elamut. Ei mingit liikumist, vaikus, aknast paistab valguskuma – nii nagu kokku lepitud. Edasi rooman, et taeva foonil poleks näha mingit inimkuju. Peatun. Liigun jälle edasi põõsasse, kuulatan nagu metsloom, kes varitseb oma saaki ja keda varitsetakse. Nüüd olen talu piirava lattaia juures. Ronin tasa sellest üle ja, püstol käes, hiilin edasi elumaja poole. Korraga sähvatavad põlema lambid ja kostab venekeelne kisa: „Käed üles!” Tulistan, hüppan tagasi ja kukun.

Mis küll kurat on lahti? Nagu oleksin kukkunud auku, ümber pöörleb ja väänleb, kõik kõigub üles ja alla, teravad tuled minu peale suunatud justkui saatana silmad! Millega mind pikali kisti? Ja ümber on mingid kujud nagu raisakullid, olen selili maha paisatud, karjutakse metsikus vene keeles. Püüan ajada end püsti, aga saan laraka vastu kaela, nii et silmade ees lendavad tuletukid. Saatanad aina taovad! Püüan end veel kord püsti ajada, kuid jõudu ei piisa, surutakse vastu maad. Olen kinni võetud, olen kadunud!

Vehitakse relvadega, toruotsad sihitud minu peale ja karjutakse: „Lasen, lasen, tapan!”

Mis neil saatanatel viga, et nad nii on endast väljas? Võiksid ju olla rahulikumad, ega ma ei ole enam ohtlik. Taovad lamajat, mina ei läinud kellelegi kallale. Teie aga olete

siin võõral maal küüditamas, tapmas ja hävitamas!

Toibun. Need sead on keernud mu käed selja taha ja pannud raudu. Kohutav valu. Nad on vist koorinud mu pealaelt naha koos juurtega. Peas kohiseb. Üks taob mulle jalaga ribidesse ja lõugab: „Bandiit! Bandiit!”

Nüüd näen, et mind piiras kari mundreis metsalisi. Mürgiampull jäi seljakotti. Üritasin veel kord tõusta, kuid mis võimatu, see võimatu. Mind rulliti ja kobati igast küljest – on veel mõni relv peidetud? Püssi nad leidsid, see rändas kohe kellegi kätte ja kadus. Siis keelas mingi suurem ülemus minu tagumise ära, kaks meest kargasid juurde, haarasid mult kraest kinni ja vedasid autoni. Millal auto juurde sõitis? Seal pandi mind maha, sõdurite kari kogunes ümber nagu mingile miitingule, ikka minu peale sihitud lampide valguses. Karjuti ja röögiti roppude vene sõnadega. Siis hüppasid jälle samad kaks meest minu kallale, tõstsid mu üles ja lükkasid autosse. Istusid kõrvale valvama.”³¹

See Halliski kirjeldus on sedavõrd detailiderohke ja põhjalik, et vaevalt saab see olla vaid tema fantaasia vili. Erilist tähelepanu äratav fakt, et Hallisk sattus selles talumajas tegelikult lõksu. Eestlased sellest kohtumispäigast teadlikud ei olnud, „Neris” langes kinnivõtmisel, nii et reetjateks võisid olla ainult teised leedulased – aasta varem julgeoleku poolt arreteeritud Deksnys ja Briedis. Ühest Leedu KGB õiendist selgub, et Halliski kinnipidamise operatiivakti tema toimikust üldse puudub. Põhjusena on nimetatud seda, et haarangut teostanud väeosa ülema kohusetäitja kpt. Avduškin sattus ise varsti sõjatribunali alla, sest oli oma sõduritel lubanud riisuda luurajatelt ära võetud väärtasju, nende hulgas ka suurel arvul käekelli, mis agentidele olid kaasa antud sularaha hankimise eesmärgil. Õiendile on lisatud märkus – „selle ohvitseri nime pole enam võimalik kindlaks teha”.³²

Pärast aresti viidi Hallisk Vilniusesse julgeoleku peakorterisse, kus tema ülekuulamisel oli tõlgiks ennast major Raadikuna tut-

³¹ E. Hallisk. Rootsi eestlastega salasõjas Venemaaga.

³² ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 15534 (Halliski toimik), l. 251.

vustanud sõjaväelane, ülekuulamist aga viis läbi julgeolekukapten Kutšer, kes alustuseks kohe sõnas:

„Mängime avatud kaartidega, me teame teist kõik, Hallisk, Evald Jaani poeg. Omate Nõukogude Eesti passi Lembit Tinga nimele. Koodnimi on teil Habe. Teid saatis Nõukogude Liitu Rootsi salaluure spionaaži ülesandega. Peate andmeid koguma ja saatma need Rootsi Stockholmi keskusesse. Teid värbas Rootsis Andreasson. Teid saadeti maale Leedu rannikul, mitte kaugel Palangast. Kas vastab tõele?”

Vaikisin.

Kutšer jätkas.

„Seda tõestavad liivale jäetud jäljed ja sealsamas lähedal leitud kummipaak. Siin on selle paadi foto. Teid oli kolm: Hallisk Evald, Leola Olev ja Neris Tomas. Pidite jõudma ühte tugipunkti, kuid ei jõudnud. Kas vastab tõele?”

Loeb nagu raamatust. Mina vaikin.

Ta väljus ja tuli tagasi ühe mehega, kelle ma ära tundsin: Albert Peseckas – see, kes venelaste poole üle jooksis. Nüüd on ta meid maha müünud. Hüüdis mulle: „Hei, nad teavad kõik!” Noogutas minu suunas ja ütles: „See on Evald Hallisk ehk Habe.”

„Kas vastab tõele?” küsis Kutšer.

Vaikisin.

Kõik mulle esitatu oli nii täpne, et justnagu oleks keegi üles kirjutanud. Saatana saatana.

Jälle avanes uks, kabinetti sisenesis kaks mundris keskealist meest, seisavad ja vahivad mind. Üks oleks nagu tuttava näoga, lausub vene keeles „on küll tema” – ja väljuvad.

Kus kurat olen ma teda näinud või on ta kellegi sarnane? Kus küll olen ma teda näinud? Mõtle, Evald!

Korras, muidugi Rootsis, Lidingö suvilas, ta käis seal. Niisiis on ta KGB töötaja, vastuluures, keda seal soositi nii väga ja eriti tegi seda Ats. Ta olevat tema hea sõber, Leedu vastupanuliikumise üks aktiviste, kes juhib Leedus vastupanumeeskondi.

Tema on see, kes on asutanud selle filtri KGB käsul ja sääal siis võetakse vastu mehi, kes saabuvad üle mere otse Vene vastuluure lõugade vahele.

Ats oma vabadusvõitlusega ja Rootsi julgeolek on otseses ühenduses Vene KGB-ga. KGB peab sidet Stockholmi keskusega.

Seda võiks nimetada Moskva–Stockholm külmaks sõjaks Balti mere basseinis. Vene luure on väga vana ja tal on käsutada väga suuri ressursse, mis võimaldab tal hoida oma tunglaid kõikjal. Siin ma nüüd istun kui kinni-püütud kuld kala praadimiseks punasel pannil. Kõigepealt tuleb aga Ats maha lüüa.”³³

Vilniuse ülekuulamise järel otsustati Hallisk ENSV julgeoleku kätte anda. Selleks saabus Vilniusesse leitnant Vertman, kes toimetatas ta rongiga suure sõduritegrupi saatel Tallinnasse Pagari sisevanglasse (kongi nr. 6). Teda hakkasid Pagaris üle kuulama kaks tšekisti – „üks oli Moskva juut ja teine Leningradist pärit eestlane”.³⁴ Viimane oli äsja raadiomängude jaoks konna ülemaks nimetatud leitnant Elmar Vertman. Tallinnas korraldati Halliskile ka „pimesi” kohtumine MGB poolt ümber värvatud Endel Suusteriga, kellest hiljem sai julgeolekuagent koodnimega „Laht”. Halliskit püüti kasutada ka raadiomängude edasises käigus, kuid see katse ebaõnnestus. Näiteks nõuti temalt allkirja andmist ühele MGB poolt fabritseeritud ja Valdini jaoks mõeldud kirjale, kuid Hallisk keeldus kategooriliselt oma allkirja andmast. Selle peale hakati teda toorelt peksma, kuni ta läbipeksuna tuli kongi tagasi toimetada. MGB-s jõuti peatselt veendumusele, et Halliskit pole lihtsalt võimalik raadiomängudes kasutada.

Ka „Ermo” (Olaf Leola) viidi Kretinga piirivalvekordonist ülekuulamisele, Vilniuse MGB peamajja. Millegipärast algavad toimumikus tema ülekuulamisprotokollid alles 24. aprilli kuupäevaga. Hiljem saadeti temagi tagasi Eestisse ja paigutati Pagari sisevanglasse, kus teda kuulati üle koos Halliskiga.

Mõlemat püüti järgnevalt ära kasutada uue raadiomängu „Javka” huvides.

³³ E. Hallisk. Rootsi eestlastega salasõjas Venemaaga.

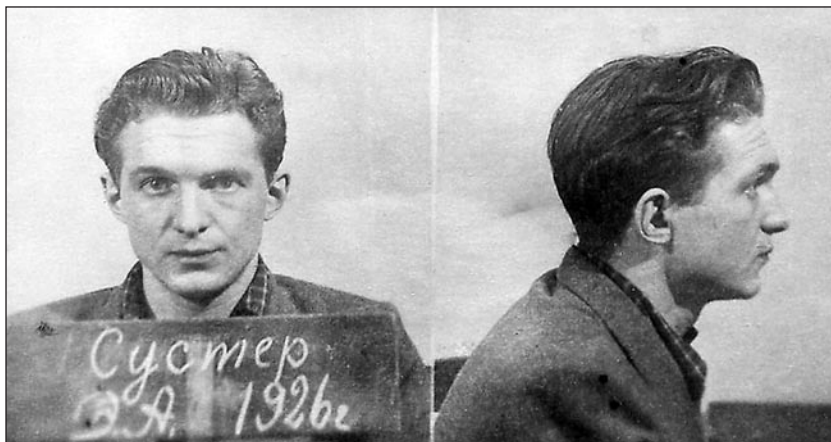
³⁴ P. Kadhammar. Vandeseltslased, lk. 83.

Raadiomäng Javka

Teatavasti langes mais 1949 maabunud Eesti luuregrupi liikmetest elusalt julgeoleku kätte Endel Suuster.

Endel Suuster sündis 30.07.26 Tallinnas töölisperekonnas. Tema isa Anton oli pärit Hiiumaalt Käina vallast, hiljem asus elama Tal-

libametsavendade poolt üles seatud lõksu, mille järel viidi Leedu julgeolekusse ülekuulamisele, kust hiljem saadeti edasi Tallinna ja paigutati Pagari sisevanglasse. Tema esimeseks ülekuulajaks Pagari tänaval oli ENSV MGB 2.(vastuluure) osakonna tollane ülem major Eduard Neelus. Algusest peale ei varjanud E. Suuster midagi ja rääkis kõik ava-

Endel Suusteri vangifoto. ERAF

linna. 1941. aastal mobiliseeriti Punaarmeesse, jäi sõja ajal kadunuks. Endel õppis 1940–41 G. Adolfi Gümnaasiumis (al. 1940. a. Tallinna 1. Keskkool) ja 1943 Tallinna Tehnikumis, astus 17-aastaselt Saksa lennuväe abiteenistusse, kust kuu aja pärast deserteerus. Põgenes koos sõber Harri Sokoloviga Soome, kus viibis mitmes töölaagris (sealhulgas ka Suursaarel). Laagrist põgenemise pärast sattus Soome vanglasse. 03.10.44 põgenes Soomest Rootsi, kus töötas mitmes kohas abitöölisena. Värvati novembris 1948 oma sõprade Vimmi ja Epliku vahendusel Rootsi luuresse koodnimega „Nixi”. Tegi märtsis–aprillis 1949 läbi lühikese luurekursuse Valdini juures ja saadeti luureagendina üle mere Leedusse, kasutades 1948. aastal Ojamaale põgenenud Edgar Pappeli³⁵ nimega valepassi. Kaasas oli tal raadiosaatja, relvad, tosin käekella ja umbes 2000 rubla sularaha.

Nagu eespool juba kirjeldatud, sattus ta 7. mail 1949 koos teiste luurajatega Leedu

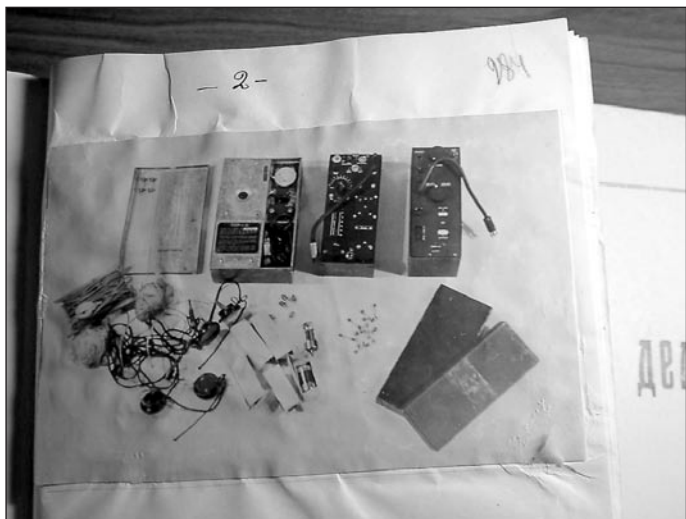
meelselt ära, mainides sealhulgas ülesannet koguda Eestis andmeid uraani tootmise kohta Põhja-Eestis:

„Umbes kuu aega enne minu ja Epliku väljasõitu Rootsist andis Valdin meile ülesande koguda Eestisse saabumise järel andmeid selle kohta, kas Kiviõlis või teistes põlevkivirajooni ettevõtetes on põlevkivituhka kasutama hakatud puhta uraani saamiseks aatomenergia tootmise eesmärgil. Valdin nimetas seejuures Eestis elava professori Kogermani nime, kes olevat Eestis kõige suurem spetsialist selles valdkonnas ja igas mõttes usaldusväärne isik. Valdin soovitas isegi pärast Eestisse saabumist minul ja Eplikul astuda professor Kogermaniga otsestesse kontakti, et temalt hankida täpsemat informatsiooni põlevkivituhha baasil toimuva uraanitootmise küsimustes.”³⁶

Maist 1949 kuni aprillini 1953 hoiti Endel Suusterit Pagari sisevanglas kergendatud

³⁵ J. Pihlau. Merepõgenemised okupeeritud Eestist. – Tuna 2001, nr. 2; E. Soorsk. Mälestused. Umara Kirjastus, 2006. Edgar Pappel oli septembris 1948 Läände põgenenud traaleri „Merisilm” traalmeister.

³⁶ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 4380 (E. Suusteri toimik), lk. 178.

E. Suusteri luurevarustus.
ERAF, toimik

tingimustes, kusjuures Rootsi luurekeskusele legendeeriti, et tal on õnnestunud Eestis legaliseeruda, hankida endale Nõukogude dokumendid ja asuda elama Tallinnasse vaba mehana. Tema raadiokutsungiks oli juba varem rootslastega kokku lepitud sõnapaar „Paadid purjetavad”, raadioside pidamisel kasutas ta radistinime „Hugo”. Hiljem korraldati agentide „Susi” ja „Nixi” vahel omavaheline kohtumine „pimesi”, mille eesmärgiks oli uue raadiomängu „Javka” käivitamine ja Suusteri edasine ärakasutamine MGB huvides. Iseenesest raadiomängul „Javka” mingit iseseisvat eesmärki polnud, seda vajati vaid käimasolevate raadiomängude „Blind” ja „Sever” usaldusväärsuse tugevdamiseks. Et Rootsi luure silmis võimalikke kahtlusi hajutada, teatas „Nixi” Rootsi keskusele: „Jõudsin Tallinna, Maks jäi kopsupõletikku, arst puudus, matsin, Nixi.”

Järgneva raadiomängu käigus saatis ta Rootsi hulgaliselt desinformatsiooni, mis aga T-kontoris mingeid kahtlusi ei tekitanud. 1950. a. suvel korraldati „Nixile” kohtumine vahepeal Eestisse saabunud Evald Halliskiga, kellele ta vastavalt legendile pidi üle andma „kopsupõletikku surnud” Igor Epliku raadiosaatja. Järgmises, 18.06.1950 väljastatud radiogrammis palus „Hugo” välismaalt saata oma venna ja oma sõbra H. Traadi ravimiseks

tuberkuloosivastaseid ravimeid, mida keskus lubas teha veidi hiljem. „Hugo” teatas ka oma raadiosaatjaga, et „Joose” nõuab enda kiiret tagasitoimetamist Rootsi, mistõttu oleks vaja kokku leppida järgneva Baltikumi saabuva paadi saabumisaeg ning -koht. Järgmises radiogrammis teatati, et koos Halliskiga tahab Rootsi sõita ka „Hugo” vend. Lisati veel, et kui lähemal ajal Rootsist Eestisse paati saata ei õnnestu, siis tuleb temaga, s. t. „Hugoga” ühendust pidada uue tugipunkti kaudu, mille täpne aadress lubati Rootsi luurele teatada lähiajal.

Esialgu Halliski ja Leola arreteerimist julgeolek ametlikult ei vormistanudki – ilmselt loodeti vähemalt alguses neid ära kasutada operatiivmängudes ja sellel eesmärgil töötati mõlema jaoks välja oma luurajalegend.³⁷ Näiteks Leolale korraldati kohtumine „Susiga” ja ühe legendeeritud EVK esindajaga, keda julgeoleku aruandes on mainitud kui Tartut hästi tundvat operatiivtöötajat (arvatavasti kpt. A. Ibrus). Leola kirjutas Valdinile salatindiga ka kirja, kus pajatas oma lõbusast elust ja sellest, et „Susi” ei ole temaga halva töö pärast päris rahul. Varsti jõuti julgeolekus veendumusele, et järgnevate operatiivmängude käigus pole ei Leolat ega Halliskit otsustavalt kasutada, ja 1951. aastal nad arreteeriti. Mõlemale mõisteti 25.04.1952 erinõu-

³⁷ ERAF, f. 138 SM, n. 1, s.18, l. 26; ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 261, l. 2–10.

pidamise otsusega 25+5 aastat vangilaagrit. Olaf Leola saadeti Norilski laagrisse, kust ta vabanes 1956. aastal. Eestisse naasmise järel elas ta algul Tartu lähedal Saadjärvel, siis Tartu linnas, vahetas korduvalt oma töökohti ja hakkas ohtralt alkoholi tarvitama, suri Tartus 02.02.1982.

Evald Hallisk saadeti karistust kandma Kaug-Itta Magadani laagrisse (Kolõmale). Viibis järgnevatel aastatel veel mitmes Siberi laagris, kuni vabanes 18.06.1965. Seejärel asus elama oma kodukohta Võnnusse, töötas Võnnu sovhoosis ja hakkas õppima EPA-s, abiellus uuesti. Tema hilisemast saatusest saadi Rootsis teada 1990-ndate aastate alguses, kui tuntud Rootsi ajakirjanik P. Kadhammar hakkas teda otsima ja avastas ta veel elamas Eestis. P. Kadhammar kirjutas temast mitmes Rootsi ajalehes ning avaldas 1999. aastal raamatu pealkirjaga „Sammalsvurna” (e. k. „Vandeseltslased”, 2000).

Suusterit (agenti „Nixi”) hakati aastatel 1951–1952 (septembrist kuni jaanuarini) kasutama hoopis uuel eesmärgil – sooviga raadiomäng „Javka” üle viia Briti luure tegevusruumi Lõuna-Euroopas. Selleks sõidutati ta operatiivtöötaja valve all Musta mere äärde Abhaasias asuvasse Suhhumi linna. Kogu kombinatsiooni mõte seisnes selles, et Abhaasiast polnud Rootsiga otsesidet pidada tehniliselt võimalik, kuid oli suhteliselt kerge pidada ühendust Türgis või Küprosel asuvate Briti raadiojaamadega. Peeti tõenäoliseks, et Valdin, kes arvati olevat ühtlasi Briti luure kaastöötaja, on oma raadiosidega seotud andmed üle andnud ka inglastele, kes hakkavad neid Lõuna-Euroopa suunal kasutama. Kuid see kombinatsioon ei rakendunud, sest inglastelt ei saadud mingisugust vastust.

Pärast Suhhumist tagasitulekut Suuster värvati 24.04.52 ametlikult MGB agendiks koodnimega „Laht”, vabastati Pagari sisevanglast ja paigutati valve all elama MGB erikorterisse „Riviera”, mis asus Pirital Metsa tänav 13, kus ühtlasi elas MGB kontrollitud naisagent „Lepik”. Suusterile vormistati dokumendid Endel Nurmiste nimele ja talle

korraldati joonestajana töökoht vabariiklikus projekteerimisinstituudis „Estonprojekt”.

Raadiomängude erijaoskonna ülema kt. vanemleitnant Endel Miller on oma õiend sis seda perioodi E. Suusteri elus iseloomustanud järgmiselt:

„Arvestades Suusteri ülestunnistusi ja tema positiivset käitumist, NSV Liidu MGB otsustas teda mitte arreteerida ja juunist 1949 kuni jaanuarini 1953 kasutati teda ENSV MGB poolt NL-le eriti tähtsate spetsiifiliste vastuluurealaste operatsioonide teostamiseks Rootsi ja teiste välisluurete vastu. Teda hoiti alates septembrist 1951 kergendatud tingimustes ENSV MGB sisevanglas.

Tänu ENSV MGB kaastööliste kasvatustööle ja tutvumisele Nõukogude tegelikkusega, kirjanduse ja marksismi-leninismi klassikutega, tõstis ta tunduvalt oma haridustaset ja kasvas poliitiliselt täielikult ümber. Hiljem operatiivtöötaja valve all ja vabaduses viibides Suuster ei teinud mingeid katseid illegaalsiks minna, võtta ühendust illegaalsete elementidega või meie operatsioone läbi kukutada. Arvestades tema kalduvusi, korraldati Suusterile valenime all töökoht „Estonprojekti” töökojas, kus ta omandas suhteliselt kiiresti kopeerija, seejärel ka sanitehnika konstruktori-joonestaja eriala. Töökohal iseloomustati teda eranditult positiivselt. Oma isikuomadustelt on Suuster arukas, orienteerub hästi ümbritsevates oludes, valdab hästi eesti ja vene keelt, suhteliselt hästi ka rootsi ja soome keelt, nõrgemini saksa keelt. Aastatel 1949–53 ENSV MGB poolt Rootsi luure vastu suunatud ettevõtmistes näitas ennast ainult positiivsest küljest. Tema osalemisel saavutati positiivseid tulemusi ka reas teistes ettevõtmistes, teataval määral aitas ta kaasa ka Rootsi luurajate hävitamisele 1951. aastal.”³⁸

„Novembris 1952, olles ebakaines olekus, rääkis Suuster oma korteriperenaisele „Lepikule” (on muide saksaage se ERÜ esimehe Otto Leesmendi lähisugulane) enda sidemetest Rootsi luurega. Kuigi seda eksisammu elas hiljem sügavalt üle, ei teatanud

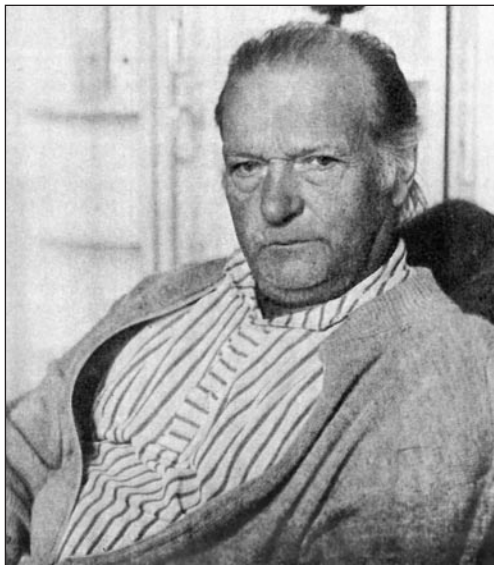
³⁸ ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 298, l. 52.

ta sellest oma operatiivtöötajale. Seda fakti ja NSV Liidu MGB juhiseid arvestades otsustati raadiomängud ENSV territooriumil 19.01.53 lõpetada ja Suuster arreteeriti.”³⁹

Kuna agent „Laht” oli kohtumisel MGB residendiga oma avameelset jutuajamist „Lepikuga” salanud, siis vahistati ta Tallinnas 20. jaanuaril 1953. Aresti fakti varjamiseks saadeti Rootsi luurele raadiogramm, milles „Nixi” teatas, et ta on sunnitud oma raadioühenduse Rootsiaga lõpetama, kuna ta on ilmselt välja peilitud ja praegu otsitakse aktiivselt tema raadiosaatja asukohta.

Mais 1953 otsustati raadiomänguga „Javka” siiski jätkata, Suuster vabastati Pagari sisevanglast ja toimetati tagasi Piritale MGB erikorterisse „Riviera”. Sügisel 1953 viidi ta vastava kombinatsiooniga üle uude elukohta – äraproovitud agendi „Nikolajevi” korterisse, mille järel talle korraldati ka uus töökoht – santehnikuna Tallinna Kanalisatsioonitrus-tis. Ühtlasi hakkas ta kaugõppe teel õppima Tallinna Arhitektuuritehnikumis.⁴⁰ „Nixi” uut aadressi pakuti Rootsi luurele välja ka salakorterina välismaalt Eestisse saabuvate agentide jaoks. Samuti legendeeriti, et „Nixi” kaudu on võimalik ühendust võtta Eestis tegutseva pörandaaluse YMCA grupiga.⁴¹

Ajapikku kaotas Rootsi luure igasuguse huvi ja usalduse raadiomängu „Javka” vastu ja KGB otsustas selle lõpetada, imiteerides „Nixi” sissekukkumist otse raadiosaatjaga töötamise ajal.⁴² Ühtlasi teatati raadiomängu „Blind” käigus 1954. aastal EVK nimel, et „Nixi” raadiosaatja on rivist välja langenud. Lisati veel, et Tallinnas on arreteeritud üks välismaine luuraja, kelle nime ei mainitud.⁴³ Siiski jätkusid nii raadiomäng „Javka” kui ka teised veel mitu aastat ja ametlikult „Javka lõpetati” alles 1956. aastal. Järgmisel aastal toimunud viimasel raadioseansil teatati, et agent „Laht” on leidnud endale kindla töökohta.⁴⁴

Evald Hallisk 1993. Repro

Hiljem elas Endel Suuster Järvamaal Albu külanõukogus Ahula külas, töötas sealses „Kaardiväelase” kolhoosis laohoidjana ja suri samas 12.07.1980 kroonilise südameisheemia tagajärjel.

Lisame siinkohal, et tšekist Kalju Tõnson lõpetab oma õiendi raadiomängude kohta sõnadega: „...peale selle oleme välja selgitanud, et arreteeritud luurajad ja nende sideisikud püüavad iga hinna eest Rootsi luurele teatada meie poolt ettevõetavatest sammudest.” Kes need salapärased „sideisikud” olid, jätab ta kahjuks teatamata. Võib-olla oli nende seas ka 1957. aastal TASS-i teadaandes mainitud müstiline E. Mumm, kellest arhiivis aga igasugused teated puuduvad.

Evald Hallisk oli tegelikult viimane Rootsi luuraja, kes 2000. aastaks veel elus oli. Ta sõitis 90-ndate aastate keskel uuesti Rootsi, kohtus seal oma pojaga ja hakkas Rootsi riigilt ametlikku kompensatsiooni nõudma maksmata jäänud palga ning üleelatud kannatuste eest. Ametlikku andekspalu-

³⁹ Mõeldud on Põõsaspea lahingut (vt. peatükk IV).

⁴⁰ Tõnsoni õiend, ERAF, f.129 SM, n. 1, l. 51.

⁴¹ YMCA, Young Men's Christian Association – Noorte Meeste Kristlik Ühing.

⁴² Tõnsoni õiend, ERAF, f. 129 SM, n. 1, l. 8.

⁴³ Tõnsoni õiend, ERAF, f. 129 SM, n. 1, l. 39.

⁴⁴ ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 361.

Valdur Loor. Kustumatud mälestused, 2004. Repro

mist ei järgnenud, kuid kinnitamata andmeil siiski talle (või tema pojale) mingisugune hüvitus maksti. Evald Hallisk suri 78-aastaselt (aastal 2004) oma kodukandis Tartumaal ja on maetud samasse.

Agent „Jokela” Rootsi lõvikoopas

Pärast agent „Susi” (Harri Vimm) kõrvaldamist raadiomängust teatati Rootsi, et tema raadiojaam on sattunud põrandaaluse organisatsiooni EVK kätte. EVK oli tegelikult julgeoleku poolt legendeeritud rahvuslik organisatsioon, mille olemasolu ei tekitanud Rootsi luurele mingeid kahtlusi. T-kontor tegi nüüd ettepaneku EVK täievoliline esindaja Rootsi saata. Sellest oli huvitatud ka Eesti pagulaskond Rootsis, soovides kodumaal asuva põrandaalusega läbi arutada ja kooskõlastada oma ühist tegevust. T-kontor soovitas seejuures EVK esindajal tulla Rootsi maismaapiiri kaudu, ületades selle Petsamo (vn. Petšenga) piirkonnas. Järgnevate raadioseansside käigus täpsustati kogu läbitav marsruut ja lepidi kokku Norra territooriumil asuva kohtumispaiga ning paroolide suhtes.

Tekkinud olukorras otsustas MGB-KGB rootslaste ettepanekut ära kasutada ja saata EVK liikme sildi all Rootsi oma kontrollitud

agendi „Jokela”, õige nimega Valdur Aleksandri p. Loor. Operatiivkaalutlustel peeti otstarbekamaks, et ta esineb kui EVK täievolilist esindajat saatev teejuht, kes täisvolilise esindaja enda ootamatu haigestumise tõttu otsustas ise Rootsi tulla.

Valdur Loor oli sündinud 1923. aastal Tartus, põgenenud Saksa mobilisatsiooni eest jaanuaris 1944 üle lahe Soome, kus teenis Soome armee 200. jalaväerügemendis, viibis rindel Viiburi lähel ja Vuoksil. Augustis 1944 saabus koos teiste soomepoistega tagasi Eestisse, viibis seejärel Kehra õppelaagris ja saadeti Narva rindele. Pärast sõja lõppu oli lühikest aega Nõukogude tööpataljonis, õppis seejärel TRÜ-s, asus elama Tallinna ja töötas järgneva kümmekonna aasta vältel instituudis „Estonprojekt”.

Julgeolekuagendiks „Jokela” oli V. Loor värvatud 1945. a. paiku ja esines peamiselt põhjaranniku kaudu Soome põgenejate teejuhina ja sidemehena, Selliseid katseid tehti peamiselt Harju- ja Virumaal asuvate tugipunktide kaudu, mis aga alates 1945. aastast olid peaaegu täielikult julgeoleku kontrolli alla sattunud. Agendile „Jokela” 1953. aastal väljatöötatud tegevuskava nägi ette kahte varianti: 1) agent tegutseb Rootsis positiivselt, s. t. edukalt; 2) agent tabab läbikukkumine. Sel põhjusel otsustati ta toimetada Rootsi

„pimesi”, s. t. talle ei selgitatud operatiivmängu laiemaid eesmärgid ning ta ei tundnud isiklikult ühtegi selles operatiivmängus osalevat luureagenti ega KGB operatiivtöötajat.

„Jokela” ületas oktoobris 1953 riigipiiri Petsamo–Nikkeli piirkonnas, just selles kohas, mida Rootsi luure oli talle soovitanud, ja saabus mõne päeva pärast Stockholmi. Kõigepealt raporteeris ta Rootsi luurele, et temaga koos olnud EVK täievoliline esindaja haigestus teel ja oli seetõttu sunnitud tagasi pöörduma, kuid soovitas temal (s. t. Valdur Looril) siiski riigipiiri ületada, mida viimane ka edukalt tegi.⁴⁵

KGB-le hiljem tehtud aruande kohaselt kontakteerus ta kohe Rootsi jõudmise järel A. Valdiniga ja teiste T-kontori kaastöölisega, samuti Eesti pagulasjuhtidega, andes neile üle mitu EVK ühe juhina esinenud professor Moora (KGB agent „Istoriik”) kirjutatud kirja. Seejärel värvati „Jokela” T-kontori agendiks ja saadeti Rootsi luurekooli täiendavale väljaõppele. Edasiseks tegutsemiseks sai ta Valdinilt rea ülesandeid⁴⁶:

- 1) Organiseerida Eesti territooriumil 5–6-liikmeline spioonirühm sellise arvestusega, et nendest 3–4 inimest saaks kasutada luuretöös, ülejäänud kahest aga valmistada ette rühmajuhi asetäitja ja radist.
- 2) Leida Eesti põhjarannikul sobiv koht ja tugipunkt, mida saaks kasutada meritsi Eestisse saatetavate spioonide vastuvõtmiseks ja vajalike inimeste toimetamiseks sealst Rootsi.
- 3) Leida ENSV lääneranniku lähedal lagedik, kus sõja korral oleks võimalik vastu võtta spiooni- ja sõjavarustust ja lennukitelt alla heidetud langevarjureid ning leida sobivad kohad nende saatetiste hoidmiseks.
- 4) Otsida üles neli Rootsi luurele mitte teada olevat peidikut Eestis, mille kaudu saab

sidet pidada varem Eestisse saatetud nelja Inglise spiooniga, sest Valdin arvab, et „Jokelat” tuleb võib-olla tulevikus juhtida ka nende tegevust.

- 5) Valmistada ette Stockholmis elava endise laevaomaniku Kaini⁴⁷ Eestis elavaid sugulasi nende illegaalseks toimetamiseks Rootsi.
- 6) V. Loorile anda Valdini kaudu korraldus saata oma spioonirühmast igal aastal Rootsi üks inimene vajalike luureteadumiste omandamiseks.

V. Loor pidi seejuures isikliku spioonivõrgu loomisest ja selle olemasolust EVK organisatsiooni ees vaikima.⁴⁸

Selle T-kontori plaani täideviimise kohta on KGB aruandes kirjutatud järgmist:

- „1. Sidepidamiseks välismaa luurekeskusega loodi uus kanal, mille nimi on „Majak”.
2. Et agenti „Jokelat” luurekeskuse silmis kindlustada, on tema nimel saatetud Rootsi mitmeid peamiselt sõjalise iseloomuga ja desinformeerivaid telegramme.
3. Loksa rajoonis Andineeme lähedal valiti välja vastav rannalõik ja söödeti see ette Rootsi luurekeskusele, kes jäi kohaga rahule ja kavatseb seda oma spioonide saatmisel Eestisse kasutada platsdarmina, samuti ka Jaak Kaini sugulaste – Tõnis Kaini ja tema surnud naise õe illegaalseks toimetamiseks Eestist välismaale. Sellega seoses toimus üritus, mille tulemusel tutvustati üksteisega agent „Jokelat” ja Tõnis Kaini ning leidsid aset omavahelised läbirääkimised viimase illegaalseks toimetamiseks Rootsi.
4. On üle vaadatud peidikud, mille Valdin andis „Jokelale” sidepidamiseks Inglise spioonidega. Selgus, et 1954. a. mais Eesti territooriumile toimetatud ja meie poolt tabatud Ameerika spioonidel Kukel ja Tooml⁴⁹ olid kaasas samuti paroolid

⁴⁵ Tõnsoni õiend, ERAF, f. 129 SM, n. 1, l. 29.

⁴⁶ ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 319; eesti keeles: Ad fontes 2, 1997, lk. 65.

⁴⁷ Mõeldud on laevaühingu Kain, Truberg ja Co omanikku Jakob (Jaak) Kaini, kes oli pärit Viinistust, lahkus 1940 perega Soome, naasis 1941 Erna grupi koosseisus Eestisse ja põgenes Rootsi 1944, töötas hiljem paar-kümmend aastat Uppsala Ülikooli Zooloogia Instituudis.

⁴⁸ Tõnsoni õiend, ERAF, f. 129 SM, n. 1, l. 6 (69).

⁴⁹ Kukk ja Toomla heideti lennukilt Eestisse 1954.

nende peidikute kaudu sideme loomiseks meie agendi „Jokelaga” (see kinnitab oletust, et Valdiniil on tihedad sidemed ka Anglo-Ameerika luurega).⁵⁰

Samal ajal otsustati instseneerida EVK juhtkonnas sisetüli, mille tulemusel organisatsioon on lõhenenud kaheks, kuid agent „Istorik” koos väikese rühma kaaslastega on endiselt jäänud Rootsi luurekeskuse „ustavaks pooldajaks” ja jätkab sellega raadioside pidamist. Grupp pidas luureandmete kogumist kindlasti vajalikuks, et välismaalt edaspidigi materiaalset toetust hankida. Teine radikaalsem tiib otsustas aga legendi kohaselt pöörduda Briti ja USA luure poole:

„Püstitatud ülesandest lähtudes võeti „Blindi” liinis vastu otsus saata EVK-st lahkulöönud liikmete nimel, kelle ideeline juht on legendi järgi „Obnovljonnõi”⁵¹, Inglismaale meie kontrollitud agent „Talu”, kelle eesmärgiks on sisse imbuda Inglise luureorganitesse, läbi töötada viimastega seotud nõukogudevastaste Eesti organisatsioonide nimehi ning selgitada välja nende NSV Liidu vastane õonestustöö.”

Siin aga jõuame juba Briti luurega peetud raadiomängude juurde, mida pikemalt käsitleme käesoleva uurimistö järgmistes peatükkides.

Mais 1954 toimetati „Jokela” selleks spetsiaalselt ettevalmistatud mootorpaadis üle Soome lahe tagasi Eestisse.⁵² Agent lasti avamerele Helsingi ujumajaka rajoonis ja randus Eestis Suurupi rannikul paigas, mis raadiomängu „Blind” käigus oli selleks otstarbeks ennem kokku lepitud. Eestisse tagasi jõudes tõi „Jokela” endaga kaasa mõnede Rootsis elavate pagulasjuhtide kirjalikud vastused agendile „Istorik”, kus aga polnud midagi öeldud konkreetse abi kohta, mida EVK oli varem Rootsist taotlenud. Eestisse ärasõidu eel olid Rootsi luurekeskuse esindajad soovitanud V. Looril edaspidigi EVK-ga aeg-ajalt sidet pidada, kuid eriti suuri lootusi nad sellele ei pannud, kuna tegemist oli

puhtalt rahvusliku ja passiivsele vastupanule orienteeritud grupeeringuga (selline roll oli EVK-le asetatud juba raadiomängu „Blind” alguses).

„Jokela” väljaõpet Stockholmis juhendanud Valdini andis talle kaasa ka salakirjavehendid, et ta võiks ainult temale teada olevale konspiratiivaadressile kirjutada. Juhuks, kui peaks tekkima vajadus Inglise luurega otse-sidet pidada, andis Valdini talle kaasa mõned raadiokvartsid ja erilise raadiosideplaani.

„Jokela” Eestisse naasmise järel otsustati alustada uut raadiomängu „Majak”, kus agent esindas EVK-st lahkulöönud radikaalsemat vastupanuliikumise tiiba. „Majak” oli nagu uueks sidekanaliks, mille abil KGB lootis Rootsi luurelt ümber lülitada palju mõjukamatele Briti ja USA luuretele.

T-kontorile aga teatati, et „Istorik” on lähemal ajal valmis andma „Jokela” käsutusse ühe usaldusväärse inimese. Selleks „usaldusväärseks inimeseks” valiti KGB kontrollitud agent „Raud”, keda vastastikuse kontrollimise eesmärgil tutvustati vahendaja kaudu „Jokelale” kui Virumaa metsavenda. Uue abilise värbamisest teatas „Jokela” kohe Rootsi luurekeskusele. Vahepeal oldi julgeolekus välja selgitatud ka Tõnis Kaini tegelik elukoht Loksa rajoonis, kuna Rootsi luure soovi kohaselt kavatseti Tõnis Kain oma elupaigast mererannikul välja toimetada just koos agent „Rauaga”. Agendi „Raud” ülesandeks oli „sisse imbuda Stokholmi luurekeskusesse, läbi töötada Arkadi Valdini, August Reid ja teisi välisluurete agente, saada enda kätte nende illegaalsed sidekanalid Eestis, selgitada välja lähiajal kavandatavad Nõukogude Liidu vastased õonestusaksioonid ning suurendada Inglise luure mõju Stokholmi luurekeskusega peetavale raadiomängule”.⁵³

Et luua „Rauale” kindel legend ning välitada tema ees peetavate raadiomängude ja nendega seotud ürituste liigset dešifreerimist, otsustati agent „Raud” lülitada asjasse „pimesi”.

⁵⁰ Ad fontes 2, 1997, lk. 67.

⁵¹ Obnovljonnõi = Georg Meri. Vt. I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 125–128.

⁵² Ad fontes 2, 1997, lk. 68

⁵³ Sealsamas.

Plaan nägi ette, et: „kõigepealt töötleb teda läbi meie erigrupp, mis esineb bande sildi all ja millel olevat side agent „Erastoviga”⁵⁴, kes oli omal ajal tihedas kontaktis Reiga ja keda on luurekeskusele esitatud legendis kujutatud „Istoriku” poolt juhitava EVK Tallinna all-lüli eestvedajana.

Sooritatakse mitmeid kombinatsioone ja seejärel söödetakse agent „Raud” „pimesi” ette agent „Jokelale” kui inimene, kelle „Istoriik” on tema jaoks välja valinud.

Enne kui Eesti randa jõuab Stokholmi luurekeskuse kaater, millega „Raud” ja Kain Rootsi viiakse, antakse „Rauale” agent „Erastovi” kiri Inglise luure kodeeritud agendi Rei jaoks, et „Raud” satuks Valdiniist mööda minnes tema kaudu otse Inglise luure vaatevälja.

Täiendava abinõuna selles suunas tehakse „Rauale” ettepanek külastada Rootsis viibides Inglise luure agentu Jakobi Rangi⁵⁵, viimase vennatütar Ida Mathiesen elab Tallinnas, töötleme teda formulartoimiku põhjal, kasutades agent „Rauda”, kellel on temaga head suhted. Peale selle külastab „Raud” Ida Mathieseni meest Rudolf Mathieseni, kes elab samuti Rootsis, kuhu ta põgenes 1944. aastal. Agent „Raua” kattevarjuks Rangi ja Mathieseni külastamisel on tema tutvus Mathieseniga, kelle elust ta oma Rootsis viibimist kasutades tahaks rääkida.

Viies ellu abinõusid, mis on seotud „Raua” toimetamisega välismaale, saadetakse Stokholmi luurekeskusele informatsioon, mis otseselt peegeldaks „Jokela” poolt tehtud tööd ja kindlustab „Raua” legendi. „Raud” toimetatakse välismaale kas käesoleval kevaldel või sügisel sõltuvalt luurekeskuse kiirkaatri saabumisest.”⁵⁶

Arvatavasti seda kiirkaatrit Rootsi luure välja ei saanud ja agent „Raua” saatmine

Rootsi jäi teostamata. Raadiomängude „Blind” ja „Majak” teatud liine püüdis KGB veel jätkata agent „Istoriku” (H. Moora) kaudu, kes 1957. a. novembris saabus Rootsi Teaduste Akadeemia kutsel Stockholmi.⁵⁷ Oma kahenädalase külastäigu vältel kohtus Moora paljude Rootsis elavate pagulaseestlastega, nende seas ka Eerik Laidi, Richard Indreko, Heinrich Laretei ja August Reiga, kes kõik pakkusid KGB-le erilist huvi. Väliseestlased kompasid teda muu hulgas varem Rootsis käinud Valdur Loori usaldusväärsuse suhtes, kuna viimane oli esinenud Mooralt saadud soovituskirjadega. KGB aruannete järgi otsustades õnnestus „Istoriikul” hajutada kõik need agent „Jokelale” langenud kahtlused, mis võimaldas Valdur Loori ka edaspidi KGB välisoperatsioonides kasutada.⁵⁸

Oma Stockholmis-käiguga löi „Istoriik” ühtlasi eeldused edasisteks teadusreisideks Eestist Rootsi ja Soome, mida KGB-s püüti ära kasutada Lääne luuretega seotud Eesti pagulaste jälgimiseks ja tema Stockholmis elava poja Rein Moora värbamiseks oma agentvõrku, mis ilmselt siiski ei õnnestunud.

Endine soomepoiss ja KGB agent „Jokela” ehk Valdur Loor suri 26. juunil 1994 ja on maetud Tallinna Metsakalmistule.

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leuituse, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.

⁵⁴ Agent Nikolai Niitem (ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 284), s. 1890 Tallinnas, õppis Peterburi Ülikooli õigusteaduskonnas, töötas EV Rahandusministeeriumis, hiljem pangandus- ja äritegelane.

⁵⁵ Jakob Rang (1884–1958) tuntud Eesti laevaomanik ja reeder, siirdus 1940 Rootsi, oli Eesti Komitee asutaja ja juhatuse liige, ERF abiesimees, Rootsi Eestlaste Esinduse liige.

⁵⁶ Ad fontes 2, 1997, lk. 71.

⁵⁷ ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 372 l. 73–74.

⁵⁸ I. Jürjo teatel leidub KGB aastaaruandes viide H. Moora agentuuraruandele, mis saadeti isiklikult KGB 2. peavalitsuse (vastuluure) ülemale kindtalleitnant O. Gribanovile.